

LIDOVÉ STAVITELSTVÍ V ZÁPADNÍM BULHARSKU V 19. A POČÁTKEM 20. STOLETÍ

K pozoruhodným územím, která si dochovala do dnešního dne tradiční formy lidového stavitelství, patří Bulharsko. Autor se zabývá lidovým stavitelstvím, které se vyvíjelo a dodnes dochovalo ve vesnicích v západním Bulharsku. Jde především o sídelní typy, dům a hospodářské stavby, vytvářející dvůr jednotlivých usedlostí. Do práce nebyly pojaty pohyblivé a přenosné stavby pastýřské, roztroušené po polích a pastvinách mimo vesnice. Časově je práce omezena 19. a počátkem 20. století, a to z toho důvodu, že v terénu dochované tradiční lidové stavby svým vznikem většinou náležejí do tohoto období. Nové výstavbě, která dnes probíhá velmi intenzívně ve vesnicích v západním Bulharsku, není v této práci věnována pozornost, poněvadž toto téma si vyžaduje podrobného terénního výzkumu a samostatného zpracování.

Zkoumané území vymezuje autor na severu řekou Dunajem, na západě bulharsko-jugoslávskou státní hranicí, na východě řekou Iskarem; na jihu sousedí studované území s pírinskou oblastí, která vykazuje jiné projevy lidového stavitelství. Autor si blíže všímá geografického prostředí, sleduje způsoby obživy, etnické a etnografické složení obyvatelstva.

Při studiu lidového stavitelství v západním Bulharsku vycházel autor z příslušné etnografické a antropogeografické literatury, z výsledků bádání archeologických, historických a jazykových, z rozboru cestopisných zpráv a především z vlastních terénních výzkumů v letech 1961 až 1963.

První kapitola se zabývá studiem sídel v západním Bulharsku. Autor zdůrazňuje, že etnografický výzkum sídel musí být prováděn s důsledně historickým přístupem. Těžiště národopisného studia sídel spočívá v podání vývoje sídel se stanovením osobitností, které jsou typické pro určité oblasti a jimiž se jednotlivá území od sebe více nebo méně odlišují. Během historického vývoje došlo na území západního Bulharska ke vzniku několika druhů sídel: samoty, sedliště, vesnice, města. Samoty vznikaly v západním Bulharsku buď jako obydlí a hospodářství velkorodiny nebo jako výsledek rozptylovacího procesu soustředěných vesnic. První způsob se vyskytoval zejména v období do konce 19. století. Samoty druhého typu začaly vznikat ojediněle již za tureckého panství a značně se rozšířily v době po osvobození Bulharska. Vyšší sídelní jednotkou jsou sedliště („kolibi“, „machali“), skládající se z několika usedlostí. K jejich vzniku docházelo zejména při rozpadu velkorodiny. Jiná sedliště vznikala po osvobození na místech někdejších horských samot rozrůstáním členů malých rodin nebo přistěhováním obyvatel z jiných oblastí. Dalším hlediskem, které je nutno brát v úvahu při klasifikaci sídel, jsou typy osídlení (druhy sídel vzhledem k jejich umístění v krajině). V západním Bulharsku vyděluje autor dva základní typy osídlení: rovinné a horské. K rovinnému osídlení počítá autor i vesnice ležící na úpatí hor. Významným činitelem, z něhož se při třídění sídel vychází, je půdorys. Vzhledem k charakteru sídel v západním Bulharsku vychází autor při určování typů sídel nejen z půdorysu sídel, ale i z jejich seskupení. Převládajícím typem byly do osmdesátých let 19. století hromadné vsi, vyznačující se nepravidelným půdorysem. Vznik hromadných vesnic na celém území západ-

ního Bulharska je spojen především s rozrůstáním a seskupováním sedlišť, která byla obydlena převážně příslušníky jednotlivých patronymii, kteří byli mezi sebou vzájemně spojeni hospodářsky, společensky i ideologicky. Koncem 19. století došlo v západním Bulharsku k zesílenému přesídlovacímu hnutí, jehož výsledkem byl postupný rozklad a mnohdy i úplný zánik starých hromadných obcí a vznik rozptýlených kolibarských vesnic. Tento jev byl příznačný zejména pro horské oblasti. V současné výstavbě vesnic se projevuje snaha po vytváření pravidelných ulic. Domy jsou postaveny v nevelkých vzdálenostech od sebe a vesnice tak dostávají řadový půdorys. Jednoduchým sídelním typům odpovídaly i typy plužiny. Pro západní Bulharsko byla typická úseková plužina. V druhé polovině 19. století docházelo vlivem rozkladu velkorodiny a zákonů o dědictví k drobení velkých úseků na menší podle počtu členů rodiny. Tak se původní úseková plužina přeměňovala v plužinu dělených úseků. V západním Bulharsku nedošlo ke vzniku složitých typů plužiny, s nimiž se setkáváme například ve středoevropských zemích. V závěru první kapitoly se autor zabývá otázkou etnicity sídel. Uvádí, že etnické tradice působily často prostřednictvím hospodářských, společenských a jiných činitelů. Vliv etnických tradic se také projevoval v udržování určitých typů sídel, odpovídajících hospodářským a společenským podmínkám určitého etnika.

Lidový dům sleduje autor v druhé kapitole. Po rozboru písemných zpráv o západobulharském domě následuje popis celkového uspořádání usedlosti. Pro západní Bulharsko byla v 19. a počátkem 20. století typická volná zástavba dvora. Obytné stavení stálo obvykle samostatně a ostatní stavby byly v jeho větší nebo menší vzdálenosti. Na západobulharském území se vyvinuly dva druhy obydlení: zemnice a nadzemní domy. Zemnice byly ještě v druhé polovině minulého století obecně rozšířeny na území mezi řekou Dunajem a severními svahy Staré planiny. Nejjednodušším typem zemnice byla čtvercová jáma, bez oken, pokrytá strmou střechou. Ohniště bylo buď uprostřed nebo při jedné stěně zemnice. Do zemnice se vcházelo podlouhlou napředu otevřenou chodbou, zvanou „gríva“ nebo „grívica“. Na základě archeologických dokladů předpokládá autor pro starší období existenci jedno-prostorových zemnic bez krytého vchodu, které byly výchozí formou, z níž se dále vyvíjely typy složitější. Autor rozeznává v souhlase s dělením G. St. Gunčeva několik variant půdorysného řešení zemnic: lomská, nikopolská, plevenská a přidunajská. Po popisu způsobu budování zemnic a jejich vnitřního zařízení podává autor přehled dosavadních názorů na otázku vzniku a rozšíření zemnic v západní části bulharského Podunají. Podle autora souvisí řešení tohoto problému s otázkou rozšíření zemnic u Slovanů vůbec. Znalost budování zemnicových příbytků si osvojili Slované již na území severně od Dunaje. V nově osídlovaných oblastech jižně od Dunaje našli příhodné podmínky geografické (výskyt sprašové půdy, příhodné klimatické podmínky), které jim umožnily využít dřívějších stavitelských zkušeností. Zde je nutno brát v úvahu i starší tradice, s nimiž se slovanské obyvatelstvo setkávalo při dočasném soužití s tráckým elementem, který se postupně začal slavinizovat až nakonec úplně zanikl.

Archeologické výkopy dokládají, že vedle zemnicových obydlení byly jižním Slovanům známy také domy budované nad zemí. Na území západního Bulharska převažovaly nadzemní stavby po příchodu Slovanů na Balkán především v oblastech na jih od Staré planiny, kde se pak udržely a vyvíjely po celá staletí. Základním půdorysným typem byl na celém území západního Bulharska dům jednoprostorový, který zde přežíval až do konce 19. století. Na základě archeologických dokladů i srovnávacích údajů z jiných území autor předpokládá, že jednoprostorové domy čtvercového nebo obdélníkového tvaru byly známy jižním Slovanům před příchodem na Balkán. Rhammova domněnka, že srbská kuča je nový typ, který přijali Slované teprve na Balkáně pod vlivem původního obyvatelstva není ničím zdůvodněna. Ze základního jednoprostorového domového typu se vyvíjely domy víceprostorové. Tento proces se nedá časově přesně vymezit, protože probíhal velmi nerovnoměrně. Dvojdílný dům vznikl přehrazením původního jednoprostorového domu nebo připojením další místnosti, zvané „odaja“ nebo „soba“. Názvy tureckého původu přešly na tuto místnost patrně v době

turecké okupace. Dvojdílný dům se skládal z místnosti s ohništěm, zvané „kášťá“, „u kášty“, „iža“ a z odaje (soby). Při vývoji dvojdílného domu došlo ke vzniku dvou variant připojení druhé místnosti ke kášťě. U prvního způsobu leží odaja po levé nebo pravé straně místnosti s ohništěm, s níž je spojena dveřmi. Hlavní vchod do domu vede do místnosti s ohništěm. Méně častý je výskyt druhé varianty dvojdílného půdorysu domu, vyznačující se připojením odaje v podélné ose ke kášťě. Půdorysné řešení tohoto druhu bylo typické pro zemnice plevenské varianty a rumunského typu a vyskytovalo se také u nejstarších domů ve Strandži. Autor předkládá otázku, zda se tento půdorys vyvinul na území západního Bulharska samostatně nebo zda sem nepronikl odjinud. Jedním z východisek pro řešení této problematiky mohou být archeologická zjištění, že jednoduché domy z období prvního bulharského státu měly vchody umístěny buď v širší nebo v užší straně domu. Právě z druhého typu se mohl zcela logicky vyvinout uvedený dvojdílný půdorys. Vývojovým pokračováním dvouprostorového domu byl trojdílný dům. Vyskytoval se již v období před osvobozením Bulharska z turecké nadvlády a dnes je nejčastějším typem domu. Třetí místnost sloužila k hospodářským účelům, ke spání novomanželů a ve velkorodinných domech také ke spání jiných členů zádruhy. Hospodářské využití třetího prostoru bylo dvojí: buďto sloužil jako komora nebo byl využíván jako chlév. Hlavní místností u dvojdílného i trojdílného domu byla místnost s ohništěm, ležící uprostřed půdorysné kompozice domu. Další půdorysný vývoj, který prodělával lidový dům v západním Bulharsku koncem 19. a zejména počátkem 20. století, spočíval především v dělení některých místností a v přístavbě nových prostor. Součástí půdorysného řešení lidového domu byla zástřeší a balkóny, vyskytující se v několika základních typech. Pro horské a na svazích postavené domy bylo v 19. a počátkem 20. století typické umístění obytné části v patře. Vznik patra u domu byl v západním Bulharsku vyvolán především nerovností terénu.

Zvláštní pozornost věnuje autor problému vzniku dvojdómů. Na základě rozboru konkrétních dokladů autor zjišťuje, že ke vzniku dvojdómů docházelo několika způsoby: 1. Rozdělením domu na dvě poloviny. 2. Budováním dvojdómu jako takového. 3. Rozdělením domu a přístavbou dalších prostor. 4. Přístavbou nových místností. Obdobným způsobem vznikaly dvojdomy i jinde v Bulharsku a rovněž na území jiných etnik. Na základě bulharských dokladů se jeví dvojdomy v určitém historicky omezeném období jako přechod mezi obydlím velkorodinným a individuálním. Dvojdomy v Bulharsku vykazují několik společných znaků, které jsou vlastní také dvojdómům na území jiných etnik: dvojdóm se skládá ze dvou samostatných bytů, umístěných pod společnou střechou. Každý byt má vlastní vchod. Příznačná je pro dvojdóm symetričnost. Z bulharských dokladů i ze srovnávacích materiálů z území jiných slovanských i neslovanských národů je zřejmé, že dvojdomy vznikaly na různých územích a u různých etnických skupin obdobným způsobem a z obdobných příčin, vyvolaných obecnými tendencemi ve vývoji rodiny. Není proto možno připisovat původ dvojdómů jen jednomu nebo skupině národů, od nichž by byl tento projev lidového stavitelství přejímán jinými etniky. Pokud se zde určité zvláštnosti projevují, jsou dány především domovým typem, z něhož dvojdomy v jednotlivých územích vycházejí.

Základními stavebními materiály v lidovém stavitelství v západním Bulharsku byly dřevo, hlína a kámen. Rozšíření a zaužívání těchto materiálů bylo podmíněno místními přírodními podmínkami. Základní technikou při stavbě obytných budov byla konstrukce kolová („pajantova“), která je v Bulharsku doložena archeologickými nálezy již z 9. a 10. století. Autor popisuje postup při stavbě domu a zabývá se konstrukcí krovu. Obecně byla v západním Bulharsku rozšířena púlsochová konstrukce, jejímž prototypem byla socha. Mezi konstrukcí pletených stěn a púlsochovou konstrukcí krovu je zřejmá spojitost. Ve srovnání s doklady z jiných území představují západobulharské konstrukce pokročilejší stupeň vývoje. V konstrukci pletených stěn se to projevuje zejména v tom, že kolmé sloupy nejsou zasazeny přímo do země. Vzhledem k púlsochové konstrukci, při níž tíha střechy byla přenášena z púlsoch na stěny domu, bylo využíváno silnějších kúlů (u domů se sochovou konstrukcí,

kde hlavní tíha střechy spočívala na sochách, byly kůly v konstrukci stěny zpravidla slabší). Odlišnosti se jeví rovněž v konstrukci kostry pro výplet. Pro lidový dům v západním Bulharsku byla typická čtyřokapová střecha pokrytá slámou, v horských oblastech i plochými kameny. Autor dále popisuje podlahu, strop, okna a dveře. Domy si stavěl lid buď sám nebo za pomoci nevyučených zedníků. S lidovým domem a dvorem bylo spojeno mnoho věrských představ a obyčejů.

Vnitřní zařízení lidového domu bylo v 19. a počátkem 20. století velmi primitivní. Hlavním prostorem v domě byla „kášta“ („iža“), v níž se odbýval domácí život i práce. Ústřední částí této místnosti bylo otevřené ohniště, které sloužilo k vaření, oteplování i osvětlování obydlí. K ohništi a komínu se vázala řada pověrečných představ a obyčejů. V interiéru a ve způsobu bydlení přežívaly v západním Bulharsku až do počátku našeho století některé starobylé prvky (hliněné výstupky u stěn, sezení a spaní na zemi aj.), jejichž původ je možno hledat v pravěku. Vnitřní zařízení západobulharského domu vykazuje řadu společných znaků s ostatními oblastmi Bulharska a s přilehlým územím Jugoslávie.

V důsledku těžkých hospodářských a společenských podmínek nedošlo u domu v západním Bulharsku k rozvinutí jeho výtvarné stránky. Nejvýraznějším výtvarným prvkem je balkón, který porušuje jednotvárnost stěnové plochy a člení ji. Na tomto architektonickém prvku se také projevovala nejvíce uvědomělá snaha o výzdobu. Velmi zajímavým detailem u balkónů jsou dekorativní oblouky, které spojují nosné sloupy v podstřešní části. V architektonické konstrukci domu nemají žádnou statickou funkci. Tento prvek není omezen jen na západobulharské území; vyskytuje se i v jiných oblastech Bulharska, Rumunska, Jugoslávie aj. Otázka jeho původu není do dneška vyřešena.

Třetí kapitola se zabývá velkorodinným obydlím. Při studiu velkorodinného obydlí a bydlení vyvstává několik problémů, které mohou blíže osvětlit některé stránky života velkorodiny: 1. početní stav velkorodiny a jeho vliv na velkorodinné obydlí; 2. kolektivní charakter velkorodinného obydlí; 3. odraz vnitřní organizace velkorodiny ve způsobu bydlení; 4. vliv velkorodiny na půdorysný vývoj domu a vesnice. Tyto otázky je nutno sledovat ve dvou hlavních vývojových obdobích velkorodiny, a to v období jejího rozkvětu a v období rozkladu velkorodiny. Doklady o velkorodině v západním Bulharsku zřetelně ukazují na dva hlavní druhy velkorodinného obydlí: 1. Několik domů v jednom dvoře, při čemž jenom v jednom z nich (v otcovském domě) bylo ohniště společné pro všechny rodiny. 2. Jeden dům pro celou velkorodinu. První typ velkorodinného obydlí byl typický zejména pro velké a bohaté velkorodiny, kde žilo pohromadě pět až šest pokolení. Časově bylo velkorodinné obydlí tohoto druhu obvyklé do poloviny 19. století, kdy dosáhla velkorodina v západním Bulharsku vrcholu svého vývoje. Centrem velkorodinného dvora byl otcovský dům s ohništěm. Kolem něho bylo několik (počet byl závislý na počtu manželských párů ve velkorodině) menších staveb, které se vyznačovaly tím, že neměly ohniště. Vedle těchto staveb byly ve velkorodinném dvoře i stavby další, které sloužily k provozu velkorodinného společného hospodářství. Popsaný druh velkorodinného dvora řadí autor mezi nejstarší formy slovanského velkorodinného obydlí. Méně početné velkorodiny žily v 19. a počátkem 20. století většinou v jednom domě. U tohoto druhu velkorodinného obydlí šlo o dva způsoby velkorodinného bydlení. Buď celá velkorodina spala pohromadě v jedné místnosti (jen novomanželé spali odděleně v komoře, nazývané místy „nevestarnik“) nebo každý manželský pár měl pro sebe zvláštní místnost v domě. Tato místnost byla vždy bez ohniště a rodina se sem uchýlovala jen na noc. Na základě dosavadního stavu bádání není možno zatím dát definitivní odpověď na otázku stáří obou způsobů velkorodinného bydlení v jednom domě. Autor považuje na základě studia konkrétních velkorodin a půdorysného vývoje domu za starší bydlení velkorodiny ve společné místnosti. Velkorodina se držovala v domě hlavně v zimních měsících. V létě nocovali někteří její členové ve chlěvech v horách a v hospodářských stavbách v humně. Tento způsob bydlení vyvolával charakter hospodářství velkorodiny, založeného na zemědělství a chovu dobytka. Bydlení jednotlivých rodin v oddělených

místnostech v domě bylo příznačné zejména pro období rozpadu jednotlivých velkorodin. V závěru kapitoly si autor všímá některých otázek týkajících se vnitřního života rodiny. Hospodářský provoz jednotlivých usedlostí vyžadoval zvláštní hospodářské a provozní stavby. Jejich počet se řídil majetkovými poměry velkorodin i individuálně hospodařících jednotlivců. Těmto otázkám věnuje autor pozornost ve čtvrté kapitole. Nejčastějšími stavbami ve dvoře byly pec, koš, sýpka, seník, chlév, chlívěk pro vepře, kurník a studna. Pec stála zpravidla v těsné blízkosti domu. Vedle kopulovitých pecí byly v západním Bulharsku známy i pece čtyřhranného tvaru. Pece umístěné ve dvoře se rozšířily v západním Bulharsku koncem 19. a počátkem 20. století. Velmi starobylými typy staveb, které geneticky navazují na obilní jámy, jsou koše sloužící k ukládání zrna a kukuřice. V konstrukci košů se udržely velmi primitivní stavební techniky. V západním Bulharsku se vyskytovaly dva základní typy košů: kulaté a hranaté. Obdobné stavby byly známy i v jiných bulharských a jugoslávských oblastech. K ukládání obilí sloužily také rozměrnější sýpky. Západobulharské sýpky nesou řadu znaků typických pro staroslovanskou klet. Seno a sláma se ukládaly do seníků. Byly to rozměrnější stavby podlouhlého pravoúhlého tvaru s kolovou konstrukcí a pletenými stěnami, které na rozdíl od jiných staveb nebyly zpravidla omazávány hlinou. Při zemědělsko-pasteveckém charakteru hospodářství měly značný význam chlévy sloužící jako přístřeší pro dobytek. Stály ve dvoře nebo při pozemcích v horách. Autor dále popisuje sklepy, studny, kůlny, plot a vrata.

Lidové stavitelství v západním Bulharsku — jak poukazuje autor v závěru — nese řadu společných prvků, které jsou rozšířeny po širších slovanských (zejména jihoslovanských) terénech. Lidový dům se v západním Bulharsku vyvíjel z původní domové formy, kterou znali jižní Slované před příchodem na Balkán. Autor nesouhlasí s neopodstatněným názorem T. Zlateva, že tento typ domu byl přenesen na území západního Bulharska makedonskými zedníky z východních břehů Jaderského moře. Lidový dům v západním Bulharsku je možno na základě zvláštností v půdorysném vývoji, v užitých materiálech, vnějším vzhledu i v celkovém charakteru vyčlenit jako samostatný regionální domový typ. Nejvýchodnější hranici rozšíření tohoto typu domu je řeka Iskär; na západě přesahuje tento typ domu státní hranici bulharsko-jugoslávskou, na jihu sousedí s pirinským domovým typem v okolí Banska a Razlogu. Tvůrcem lidového stavitelství v západním Bulharsku byl bulharský lid. Cizí vliv se projevoval hlavně v terminologii, do níž vniklo za turecké okupace několik výrazů tureckého původu, a v nelidových vesnických stavbách bohatých tureckých a bulharských statkářů.

